PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI
ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

O‘QUVCHILARNING MULOHAZALI FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISH USULLARI VA PEDAGOGIK MODELI

Faxriddinov Ayubxon Ibroxim o’g’li
Osiyo Xalqaro Universiteti
https://doi.org/10.5281/zenodo.21387376

Annotatsiya

Tadqiqotda xorijiy va mahalliy pedagog-olimlarning ilmiy ishlari tahlil qilinib, mulohazali fikrlash tushunchasining nazariy-metodologik asoslari ochib berilgan. Mulohazali fikrlashni rivojlantirishning samarali usullari (muammoli ta’lim, debat, keys-stadi, sokratik savol-javob, refleksiv kundalik va boshqalar) tizimlashtirilib, ularni amalga oshirishga yo‘naltirilgan besh bosqichli pedagogik model ishlab chiqilgan. Model motivatsiya, muammoni qo‘yish, tahlil, muhokama va refleksiya bosqichlarini o‘z ichiga oladi hamda umumta’lim va oliy ta’lim muassasalari amaliyotida qo‘llanilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: mulohazali fikrlash, tanqidiy fikrlash, pedagogik model, o‘qitish metodlari, refleksiya, muammoli ta’lim, interfaol usullar, o‘quvchi faolligi.

МЕТОДЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ РЕФЛЕКСИВНОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

Проанализированы научные труды зарубежных и отечественных педагогов, раскрыты теоретико-методологические основы понятия рефлексивного мышления. Систематизированы эффективные методы его развития — проблемное обучение, дебаты, кейс-стади, сократический диалог, рефлексивный дневник и другие, — а также разработана пятиэтапная педагогическая модель их реализации, включающая этапы мотивации, постановки проблемы, анализа информации, обсуждения и рефлексии. Предложенная модель может применяться в практике общеобразовательных и высших учебных заведений.

Ключевые слова: рефлексивное мышление, критическое мышление, педагогическая модель, методы обучения, рефлексия, проблемное обучение, интерактивные методы, активность учащихся.

METHODS AND PEDAGOGICAL MODEL FOR DEVELOPING STUDENTS’ REFLECTIVE THINKING

Annotation

The scientific works of foreign and local scholars are analyzed, and the theoretical and methodological foundations of the concept of reflective thinking are revealed. Effective methods for its development — problem-based learning, debate, case study, Socratic questioning, reflective journaling, and others — are systematized, and a five-stage pedagogical model for their implementation is proposed, comprising the stages of motivation, problem-setting, information analysis, discussion, and reflection. The proposed model can be applied in the practice of general secondary and higher education institutions.

Keywords: reflective thinking, critical thinking, pedagogical model, teaching methods, reflection, problem-based learning, interactive methods, student activity.

Kirish

Zamonaviy ta’lim tizimining asosiy maqsadlaridan biri shaxsni nafaqat tayyor bilimlar bilan qurollantirish, balki uni mustaqil fikrlashga, olingan axborotni tanqidiy baholashga va o‘z faoliyatini

tahlil qilishga, ya’ni mulohaza yuritishga o‘rgatishdir. Axborot hajmining tez sur’atlarda o‘sishi, jamiyat hayotining murakkablashuvi o‘quvchilardan nafaqat bilimlarni yodlash, balki ularni tahlil qilish, qiyoslash, baholash va asoslangan xulosalar chiqarish qobiliyatini, ya’ni mulohazali fikrlashni talab etmoqda.

Mulohazali fikrlash (inglizcha — reflective thinking) shaxsning o‘z faoliyati, bilim va tajribasini ongli ravishda tahlil qilish, undagi xato va yutuqlarni aniqlash, kelgusi harakatlarni shu asosda loyihalashtirish qobiliyati sifatida talqin etiladi. Ushbu tushuncha tanqidiy fikrlash (critical thinking) bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ko‘pgina tadqiqotlarda ular bir-birini to‘ldiruvchi jarayonlar sifatida ko‘rib chiqiladi.

Maqolaning maqsadi — mulohazali fikrlashni rivojlantirish muammosi bo‘yicha xorijiy va mahalliy ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, mavjud yondashuv va usullarni tizimlashtirish hamda ularga tayangan holda amaliyotga tatbiq etish mumkin bo‘lgan pedagogik modelni ishlab chiqishdan iborat.

1. Mulohazali fikrlash tushunchasining nazariy-metodologik asoslari

Mulohazali fikrlash tushunchasining ilmiy asoslari amerikalik faylasuf va pedagog J. Dyui (John Dewey) tomonidan XX asr boshlarida ishlab chiqilgan. Uning “How We Think” asarida mulohazali fikrlash biror g‘oya yoki bilimni uning asoslari va undan kelib chiqadigan xulosalar nuqtai nazaridan faol, izchil va diqqat bilan ko‘rib chiqish jarayoni sifatida ta’riflanadi. Dyui fikricha, bunday fikrlash shubha va noaniqlik holatidan boshlanib, izlanish orqali muammoning yechimini topishga yo‘naltiriladi.

L.S. Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi fikrlashning ijtimoiy muhit va nutq bilan uzviy bog‘liqligini asoslab berdi. Uning fikricha, yuksak psixik funksiyalar, jumladan mulohaza yuritish qobiliyati, dastlab ijtimoiy muloqot jarayonida shakllanadi va keyinchalik shaxsning ichki, individual jarayoniga aylanadi. Bu qoida ta’lim jarayonida hamkorlikdagi muhokama va dialogning ahamiyatini nazariy jihatdan asoslaydi.

B. Blum tomonidan ishlab chiqilgan pedagogik maqsadlar taksonomiyasida kognitiv soha bilim, tushunish, qo‘llash, tahlil, sintez va baholash darajalariga ajratilgan bo‘lib, mulohazali fikrlash aynan yuqori — tahlil, sintez va baholash — darajalari bilan bog‘liqdir. Bu taksonomiya o‘quv maqsadlarini loyihalashtirishda va o‘quvchi faoliyatini murakkablik darajasi bo‘yicha tashkil etishda keng qo‘llaniladi.

D. Kolbning tajribaviy ta’lim modeli (Experiential Learning Model) to‘rt bosqichdan — konkret tajriba, refleksiv kuzatish, mavhum kontseptuallashtirish va faol eksperimentlashdan — iborat bo‘lib, unda refleksiya alohida, mustaqil bosqich sifatida ajratilgan. Bu model o‘quv jarayonini shaxsiy tajribaga tayangan holda tashkil etishning nazariy negizini tashkil etadi.

Amerikalik faylasuf D. Shyon (Donald Schön) “refleksiv amaliyotchi” (reflective practitioner) tushunchasini ilmiy muomalaga kiritib, faoliyat davomidagi refleksiya (reflection-in-action) va faoliyatdan keyingi refleksiya (reflection-on-action) turlarini ajratib ko‘rsatdi. Bu yondashuv mutaxassislarni tayyorlashda amaliy tajribani tahlil qilish mexanizmlarini ishlab chiqishga asos bo‘ldi.

P. Fashone (Peter Facione) rahbarligida o‘tkazilgan Delphi tadqiqoti natijasida tanqidiy fikrlashning asosiy ko‘nikmalari — talqin qilish, tahlil qilish, baholash, xulosa chiqarish, tushuntirish va o‘z-o‘zini nazorat qilish — aniqlangan bo‘lib, bu ko‘nikmalar keyinchalik ko‘plab ta’lim dasturlarining nazariy asosiga aylandi. R. Pol va L. Elder esa tanqidiy fikrlash standartlari (aniqlik, to‘g‘rilik, dolzarblik, chuqurlik, kenglik, mantiqiylik) tizimini ishlab chiqib, ularni o‘quv jarayoniga tatbiq etish yo‘llarini ko‘rsatib berdi.

2. MDH pedagogika va psixologiya fanida mulohazali fikrlash muammosi

Rus psixologiya maktabida S.L. Rubinshteyn va A.N. Leontev tomonidan ishlab chiqilgan faoliyat nazariyasi fikrlashni shaxsning faol, predmetli faoliyati sifatida talqin qildi. Bu nazariya asosida I.N. Semenov va S.Yu. Stepanov kabi tadqiqotchilar refleksiya psixologiyasi yo‘nalishini rivojlantirib, refleksiyaning shaxsiy, intellektual va kommunikativ turlarini ajratib ko‘rsatdilar.

A.V. Xutorskoy o‘zining kompetensiyaviy yondashuvga bag‘ishlangan ishlarida o‘quvchining ijodiy va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini shakllantirishda muammoli-izlanuvchanlik metodlarining o‘rnini alohida ta’kidlaydi hamda bunday kompetensiyalarni rivojlantirishda o‘quvchining faol, mustaqil pozitsiyasini muhim shart sifatida belgilaydi.

3. O‘zbek pedagogika fanida mavzuning yoritilishi

So‘nggi yillarda O‘zbekiston pedagogika fanida ham o‘quvchi va talabalarning mustaqil, tanqidiy hamda mulohazali fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish masalalari faol tadqiq etilmoqda. Mahalliy olimlarning ishlarida interfaol ta’lim texnologiyalari, muammoli ta’lim, loyihalar metodi kabi yondashuvlarning o‘quvchi tafakkurini faollashtirishdagi ahamiyati ochib berilgan, shuningdek pedagogik texnologiyalarni tanlash va loyihalashtirish mezonlari ishlab chiqilgan. Bir qator ishlarda yangi pedagogik texnologiyalarning nazariy asoslari, ularni amaliyotga tatbiq etish shart-sharoitlari hamda o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi hamkorlikka asoslangan ta’lim muhitini shakllantirish masalalari yoritilgan.

Shu bilan birga, tahlil qilingan manbalarda mulohazali fikrlashni maxsus, izchil pedagogik model asosida rivojlantirish masalasi hali yetarlicha to‘liq yoritilmaganligi, ko‘pincha ayrim usullar alohida-alohida tavsiya etilib, ularning yaxlit tizim sifatida taqdim etilmaganligi aniqlandi. Bu esa ushbu yo‘nalishda maxsus pedagogik modelni ishlab chiqish zaruratini keltirib chiqaradi.

4. Mulohazali fikrlashni rivojlantirish usullarining qiyosiy tahlili

Adabiyotlar tahlili natijasida mulohazali fikrlashni rivojlantirishda qo‘llanilayotgan quyidagi asosiy usullar aniqlandi:

• Muammoli ta’lim (problem-based learning) — o‘quvchini real yoki modellashtirilgan muammoli vaziyat bilan ro‘baro‘ qilib, mustaqil yechim izlashga undaydi;

• Debat va munozara metodlari — turli nuqtai nazarlarni asoslash va raqib fikrini tanqidiy tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantiradi;

• Keys-stadi (case study) — real vaziyatlarni tahlil qilish orqali nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog‘lashga xizmat qiladi;

• Sokratik savol-javob — ketma-ket beriladigan yo‘naltiruvchi savollar orqali o‘quvchini mustaqil xulosaga olib keladi;

• Klaster, INSERT, FSMU, bumerang kabi RWCT (Reading and Writing for Critical Thinking) dasturi strategiyalari — matn va axborot bilan tanqidiy ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi;

• Refleksiv kundalik va portfolio — o‘quvchining o‘z faoliyati, xatolari va yutuqlarini yozma tahlil qilish orqali o‘z-o‘zini kuzatish ko‘nikmasini shakllantiradi;

• Loyihalar metodi — uzoq muddatli, ko‘p bosqichli mustaqil ishlash jarayonida rejalashtirish, tahlil qilish va o‘z faoliyatini baholash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, sanab o‘tilgan usullarning barchasi umumiy jihatga — o‘quvchini passiv qabul qiluvchidan faol, izlanuvchi, o‘z fikrini asoslay oladigan sub’ektga aylantirishga — xizmat qiladi. Biroq bu usullarning samaradorligi ularni tasodifiy emas, balki izchil, bosqichma-bosqich tashkil etilgan yaxlit pedagogik tizim doirasida qo‘llashga bog‘liq.

5. Mulohazali fikrlashni rivojlantirishning pedagogik modeli

O‘tkazilgan adabiyotlar tahliliga tayangan holda, mulohazali fikrlashni izchil rivojlantirishga xizmat qiluvchi besh bosqichli pedagogik model taklif etiladi. Model har bir bosqichda o‘qituvchi va o‘quvchi faoliyatining o‘zaro bog‘liqligini hamda kutilayotgan natijani aks ettiradi (1-jadval).

Bosqich	O‘qituvchi faoliyati	O‘quvchi faoliyati	Kutilayotgan natija
1. Motivatsion-yo‘naltiruvchi	Muammoli vaziyat, qiziqarli savol yoki kontrast faktlar taqdim etadi	Mavzuga qiziqish uyg‘otadi, dastlabki farazlarni ilgari suradi	Ichki motivatsiya, mavzuga jalb etilish
2. Muammoni qo‘yish	Aniq savol/muammoni shakllantirishga yo‘naltiradi	Muammoni o‘z so‘zi bilan ta’riflaydi, tadqiq savollarini tuzadi	Muammoning aniq shakllanishi
3. Axborotni tahlil qilish	Manbalar, dalillar, alternativ nuqtai nazarlarni taqdim etadi	Manbalarni qiyoslaydi, dalillarni baholaydi, mantiqiy bog‘lanishlarni aniqlaydi	Tanqidiy tahlil ko‘nikmasi
4. Muhokama va mulohaza	Debat, sokratik savol-javob, kichik guruh muhokamasini tashkil etadi	Fikrini asoslaydi, boshqa nuqtai nazarni tinglaydi, argument quradi	Muloqot va argumentatsiya madaniyati
5. Refleksiya va baholash	Refleksiv savollar beradi, o‘z-o‘zini va o‘zaro baholash mezonlarini taqdim etadi	O‘z faoliyatini tahlil qiladi, refleksiv kundalik/portfolio yuritadi	Mulohazali fikrlash va o‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘nikmasi

Taklif etilgan model chiziqli emas, balki tsiklik xarakterga ega: refleksiya va baholash bosqichida olingan natijalar keyingi mavzuni o‘rganishda yangi motivatsion bosqich uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Bu esa mulohazali fikrlashning izchil, uzluksiz rivojlanishini ta’minlaydi.

Modelni amalga oshirishda o‘qituvchining roli axborot uzatuvchidan ta’lim jarayonini tashkil etuvchi, yo‘naltiruvchi va refleksiv muhitni shakllantiruvchi sub’ektga aylanadi. O‘z navbatida o‘quvchi bilim va ko‘nikmalarni tayyor holda qabul qiluvchidan ularni faol izlab topuvchi, tahlil qiluvchi va o‘z faoliyatini nazorat qiluvchi ishtirokchiga aylanadi.

Xulosa

O‘tkazilgan adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mulohazali fikrlash muammosi xorijiy va mahalliy pedagogika-psixologiya fanida keng tadqiq etilgan bo‘lib, uning nazariy asoslari J. Dyui, L.S. Vigotskiy, B. Blum, D. Kolb, D. Shyon, P. Fashone kabi olimlarning ishlarida chuqur yoritilgan. Shu bilan birga, mulohazali fikrlashni rivojlantirishga yo‘naltirilgan usullar (muammoli ta’lim, debat, keys-stadi, sokratik savol-javob, refleksiv kundalik va boshqalar) alohida-alohida yaxshi ishlab chiqilgan bo‘lsa-da, ularni yaxlit pedagogik tizim sifatida birlashtiruvchi modellar yetarlicha emas.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Dewey J. How We Think. — Boston: D.C. Heath and Company, 1910.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. — М.: Госиздат, 1934.
3. Bloom B.S. (ed.) Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. — New York: Longmans, Green, 1956.
4. Kolb D.A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. — Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1984.
5. Schön D.A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. — New York: Basic Books, 1983.

6. Facione P.A. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. — Millbrae, CA: The California Academic Press, 1990.
7. Paul R., Elder L. Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Professional and Personal Life. — Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 2006.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. — М.: Учпедгиз, 1946.
9. Хуторской А.В. Современная дидактика: учебник для вузов. — СПб.: Питер, 2001.
10. Steele J.L., Meredith K.S., Temple C. Reading and Writing for Critical Thinking: A Framework for Developing Critical Thinking Across the Curriculum. — 1998.
11. Йўлдошев Ж.Ғ., Усмонов С.А. Педагогик технология асослари. — Тошкент: Ўқитувчи, 2001.
12. Саидахмедов Н. Янги педагогик технологиялар. — Тошкент, 2003.